

MEER EN BETER: ONDERZOEK naar recidive in België

LIEVEN PAUWELS^b
FREYA VANDER LAENEN^c
ERIC MAES^d
GERT VERMEULEN^e

Panopticon, 36 (3), 151-157
© 2015 Maklu | ISSN 0771-1409 | May 2015

- a Onderzoeker, Nationaal Instituut voor Criminalistiek en Criminologie (NICC), Brussel (Corresp.: Luc.Robert@just.fgov.be).
- b Hoofddocent, vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal Recht, Research Group Urban Crime & Policing (UCP), Universiteit Gent.
- c Hoofddocent, vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal Recht, Institute for International Research on Criminal Policy (IRCP), Universiteit Gent.
- d Onderzoeker, Nationaal Instituut voor Criminalistiek en Criminologie (NICC), Brussel.
- e Hoogleraar, vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal Recht, Institute for International Research on Criminal Policy (IRCP), Universiteit Gent.

1. MET DE BILLEN BLOOT?

Tijdens een redactievergadering in het voorjaar van 2014 komt een recent verschenen Nederlandse meta-analyse ter sprake. De betreffende studie geeft een overzicht van al het Nederlands recidiveonderzoek naar de effecten van strafrechtelijke interventies. De onderzoekers hebben het voornemen ook Vlaamse studies op te nemen, maar de oogst is mager, met slechts drie onderzoeken op een totaal van 350 studies die teruggevonden zijn tot 1 juli 2011, waarvan er uiteindelijk 141 voldoen aan de strenge selectiecriteria (WARTNA *et al.*, 2013). Het aandeel van Vlaams onderzoek in de meta-analyse is zachtjes gezegd minimaal. Het is overigens niet de eerste keer dat we in ons land beginnen te blozen van schaamte bij het lezen van dergelijke overzichtsstudies. In 2006 verscheen een Europees overzicht van landen met nationaal of grootschalig recidiveonderzoek. Ook in dat onderzoek springt België in het oog: samen met Luxemburg is België het enige West-Europese land waar geen nationale recidivecijfers bestaan (WARTNA & NIJSSEN, 2006). Ons land staat andermaal met de billen bloot.

Toch is er een kentering aan de gang. Sinds enige tijd vindt in ons land, en dan hoofdzakelijk in Vlaanderen, onderzoek naar recidive meer en meer ingang en dat na enkele decennia van relatieve verwaarlozing. Vanaf 1980 tot minstens midden de jaren 2000 verscheen slechts zeer sporadisch een studie waarbij (de prevalentie van) recidive gemeten is (CAMMAERT & PAUWELS, 2010; NOPPE *et al.*, 2011). Daar komt de jongste tijd snel verandering in. Meerdere aanwezigen op de redactievergadering zijn van dichtbij of van op afstand betrokken bij lopend en/of recent afgerond onderzoek waarin gekeken is naar recidive. Het idee voor een themanummer over recidiveonderzoek ziet snel het licht, mede met dank aan onze Nederlandse collega's.

2. METEN, WETEN, VERBETEREN: HET BELANG VAN RECIDIVEONDERZOEK

Onderzoek naar recidive is geen doel op zich, maar een middel om meer te weten te komen over het functioneren van de strafrechtsbedeling en/of over de evolutie van het delinquent

gedrag van personen. Onderzoek naar recidive is overigens complexer dan het lijkt. Eén steeds terugkerende moeilijkheid betreft de conceptualisering van het fenomeen: het voorzien in een adequate geldige definitie van recidive lijkt allerm minst een vaststaand gegeven. Zo geldt een onderscheid tussen juridische en empirisch-wetenschappelijke definities; de wettelijke herhaling zal zelden als startpunt gelden voor empirisch onderzoek naar recidive; empirische definities over recidive zijn veel ruimer dan de juridische wettelijke herhaling. Ook voor empirisch onderzoek bestaat er echter niet één definitieve en algemeen aanvaarde definitie van recidive (PAUWELS & HEMMERECHTS, 2012). Greep krijgen op nieuw delinquent gedrag is en blijft een moeilijke oefening. Een deel van de criminaliteit (ook van gekende daders) zal nooit komen bovendrijven en behoort tot het *dark number*. Wat dan wel beschikbaar is, speelt mee in hoe recidive gedefinieerd is. Empirische studies naar recidive maken gebruik van zelfrapportage, van processen-verbaal, van vervolgingen, van veroordelingen, van wederopsluitingen, van herroepingen van maatregelen of een combinatie hiervan. De keuze van de recidivemaat hangt vaak samen met welke data er beschikbaar (en bruikbaar) zijn. Zelfrapportage studies kunnen ons iets leren over de factoren die met indicatoren van betrokkenheid bij delinquent gedrag samenhangen en dienen in hoofdzaak het inzicht in de risicofactoren (*risk factors*), beschermende factoren (*promotive factors*) en modererende beschermingsfactoren (*protective factors*). Doorgaans wordt het regelovertrekend gedrag van veelplegers of structurele delinquenten al dan niet vanuit theoretietoetsend onderzoek gebruikt. Echter, het definiëren van veelplegers op basis van zelfrapportage studies is niet hetzelfde als het definiëren van veelplegers op basis van processen-verbaal. ELFFERS (2003) stelde bijvoorbeeld voor om een onderscheid te maken tussen veelplegers en vaakplegers. Het concept vaakplegen verwijst naar het herhaaldelijk plegen van een zelfde delict, terwijl veelplegen eerder overeenkomt met het concept *versatility* of het plegen van verschillende delicten. De *cut-off points* om in zelfrapportage studies te spreken van een veelpleger zijn arbitrair, maar nu ook weer niet volledig willekeurig. Keuzes worden gemaakt afhankelijk van de leeftijd van de doelgroep. Gekende internationale zelfrapportage studies zoals de ISRD-studie hanteren vaak het plegen van minstens vier verschillende delicten als een indicator voor het behoren tot de categorie veelplegers. Variaties op hetzelfde thema zijn mogelijk door criteria te kruisen, zoals aanvullend politiecontact. Recidive bestuderen aan de hand van zelfrapportage studies kent ook een aantal beperkingen: de meeste studies zijn cross-sectioneel, en daar worden oorzaak en gevolg op hetzelfde tijdstip gemeten. Er is echter een groeiend aantal longitudinale zelfrapportage studies waardoor het inzicht in de faciliterende en remmende factoren die samenhangen met *onset*, escalatie en *desistance* groeit.

Recidive bestuderen is niet enkel relevant vanuit etiologisch perspectief, maar even belangrijk vanuit het perspectief van de effectiviteit en efficiëntie van de interventie. Laat het duidelijk zijn: de *golden standard* bestaat niet in het criminologische veld. Toch mag dit geen aanleiding tot defaitisme zijn. Recidive meten na een strafrechtelijke interventie (of een alternatief daarvoor) is belangrijk, zelfs al moeten we het vaak doen zonder een perfect gematchte controlegroep. Een beperkt deel van de problemen kan men meettechnisch opvangen door gebruik te maken van technieken zoals *propensity score matching*. Echter, zelfs bij afwezigheid van een controlegroep is het belangrijk te weten of er een verschil bestaat in de frequentie van delictplegen voor en na een interventie. In dit geval wordt te weinig gebruik gemaakt van zelfrapportage technieken en wordt in hoofdzaak beroep gedaan op andere operationalisering van het opnieuw gevat worden voor een zelfde feit (of een ander feit in een zelfde categorie, afhankelijk van de behoeften van het onderzoek). In de literatuur wordt een variatie aan mogelijke operationalisering beschreven (voor een overzicht zie NOPPE *et al.*, 2011). Het is belangrijk te onderstrepen dat RCTs (*randomized controlled trials*) enkel kunnen gelden als experimenteel bewijs in een beperkt aantal settings. Aange-

zien die condities in de criminologie vaak of meestal niet voorhanden zijn, is het belangrijk de gouden standaarden zoals de *Maryland Scientific Methods Scale* (FARRINGTON *et al.*, 2002) niet ongenueanceerd de hemel in te prijzen, maar bij interventies de nadruk te leggen op het theoretische mechanisme dat getriggerd wordt bij een experimentele manipulatie: welk is het plausibele mechanisme? En hoe is de interventie geïmplementeerd? Als men hier geen aanvullende aandacht aan besteedt, verliezen recidivestudies, zeker die studies die de effecten meten van interventies, een belangrijk deel van hun betekenis.

Ondanks die kanttekeningen zullen onderzoekers doorgaans verkiezen om wel recidive te meten, zodat ze, met alle besef van tekortkomingen en met veel aandacht voor nuances, op basis van beschikbare gegevens een beetje meer weten over delinquent gedrag en/of het functioneren van de strafrechtsbedeling.

Onderzoek naar recidive heeft als middel meerdere mogelijke doelen (zie o.a. MALTZ, 1984; WARTNA, 1999; 2009). Een belangrijk doel is een beter beeld te krijgen van wie hoe vaak wanneer recidiveert – *beschrijving*. Nationale of representatieve recidivecijfers geven een *base rate*, een ijkpunt voor recidive, en geven een globaal beeld van hoeveel personen na verloop van tijd opnieuw delicten plegen. In België bestonden deze cijfers niet, maar een recent onderzoek waarover in dit nummer gerapporteerd wordt, brengt daarin verandering, op basis van gegevens uit het Centraal Strafrechtregister (zie het artikel van ROBERT, MINE en MAES). Met de toenemende Europese integratie, inclusief de toegenomen mobiliteit van delinquenten en rondreizende dadergroepen (mobiel banditisme voor onze Nederlandse vrienden), rijst de vraag in welke mate de nationale strafregisters van lidstaten (vanuit recidivebestraffings- en opsporingsperspectief) niet beter geïntegreerd worden, en of een EU-misdrijfclassificatie (geënt op die welke ten grondslag ligt aan het Europees Strafrechtregister) geen cruciale rol moet gaan spelen om te komen tot vergelijkbare maatstaven bij het meten van recidive over de EU-grenzen heen en voor het ontwikkelen van een EU-criminaliteitsstatistiek in ruimere zin (daarover meer uitgebreid de bijdrage van DE BONDT en VERMEULEN). Vooralsnog geeft een nationaal beeld van recidive beleidsmakers een referentiepunt. Een goed zicht op de recidive kan de aanzet vormen om de algemene recidiveprevalentie van gekende daders terug te dringen. Dat klinkt misschien eigenaardig voor Vlaamse lezers, maar toch. In Nederland leidden cijfers over de recidive van ex-gedetineerden tot een beleidsprogramma dat over meerdere jaren heen die doelstelling beoogt – het programma draagt de toepasselijke naam Terugdringen Recidive (zie daarover de bijdrage van FISCHER in dit themanummer). Als zelfs voor het aantal verkeersdoden dat jaarlijks op Vlaamse wegen te betreuren valt, een richtcijfer bestaat waarnaar het beleid streeft, zou er dan analoog ook in Vlaanderen én in België geen beleidsdoelstelling kunnen bestaan op het vlak van recidiveprevalentie (een daling met een bepaald percentage of een algemeen maximumpercentage recidive)?

Recidiveonderzoek ligt aan de basis van inzichten over *criminele carrières*, waarbij het delinquent gedrag van personen over lange periodes heen opgevolgd is. Het meest bekende voorbeeld is het onderzoek van Sheldon en Eleanor GLUECK in de late jaren 30 van vorige eeuw, dat uiteindelijk is voortgezet door John LAUB en Robert SAMPSON – het langstlopende onderzoek naar criminele carrières, met informatie over delinquent gedrag en levensomstandigheden vanaf de kindertijd tot op bejaarde leeftijd (LAUB & SAMPSON, 2003; zie ook SAMPSON & LAUB, 1993). Longitudinaal onderzoek van groepen daders is tot op heden nog niet echt sterk doorgedrongen in ons land (maar zie de bijdrage van NUYTIENS, JASPERS en CHRISTIAENS waarin de criminele trajecten van voormalig uit handen gegeven jongeren zijn gereconstrueerd). Vooral onze Nederlandse collega's hebben op het vlak van criminele carrièreonderzoek al veel ervaring opgebouwd (BLOKLAND, 2005). Longitudinaal onderzoek laat toe om over langere periodes heen de ontwikkeling van delinquent gedrag na te gaan. Daarbij gaat aandacht naar de invloed van 'externe' factoren, waaronder de impact van strafrechtelijk

optreden, maar ook de invloed van zogenaamde ‘*turning points*’ (SAMPSON & LAUB, 1993), levensgebeurtenissen die iemands levensloop in een andere richting kunnen sturen, zoals een nieuwe partner of een betekenisvolle baan. In dit nummer rapporteren VAN DER GEEST, BLOKLAND en VERBRUGGEN over de invloed van werk op de criminele carrière. Ook de invloed van ‘interne’ factoren kan in onderzoek over criminele carrières aan bod komen. Mensen hebben ‘*agency*’, nemen actief beslissingen en maken keuzes. Uit onderzoek blijkt onder andere dat delinquenten die echt bereid zijn hun leven over een andere boeg te gooien, dat ook – vaak na een moeizaam proces – kunnen. Hun bereidheid tot verandering is daarbij dan zeer belangrijk (zie onder meer het werk van Maruna (2001) over hoe delinquenten het eigen levensverhaal ‘herschrijven’ en zich een nieuwe ‘narratieve identiteit’ aanmeten wanneer ze echt willen veranderen). Die bevindingen uit de algemene *desistance*-literatuur blijken eveneens te spelen in de (nog schaarse) deradicaliserings- en *disengagement* literatuur (HORGAN, 2009).

Recidiveonderzoek laat daarnaast toe om de *effectiviteit van strafrechtelijk ingrijpen* te bepalen. Evaluatiestudies hanteren recidive – vaak naast andere indicatoren – als een uitkomstcriterium van een interventie (een behandeling, een type straf of maatregel, ...). Door recidive te meten, verschaft dergelijk onderzoek inzicht over of een bepaalde interventie effectief is of geheel haar doel voorbij schiet. Effectonderzoek laat toe om bestaande interventies te polijsten, om doelgroepen en interventies beter op elkaar af te stemmen en om niet-effectieve interventies te identificeren. Methodologisch sterk onderbouwde evaluaties van interventies zijn dun gezaaid in Vlaanderen en België, maar één en ander is aan het bewegen. In dit nummer komen twee recente evaluatiestudies aan bod. Voor de Gentse Drug-behandelingskamer (DBK) is de recidive in kaart gebracht en zijn personen met een DBK-traject met controlegroepen vergeleken (de bijdrage van DE KEULENAER, THOMAES, WITTOUCK en VANDER LAENEN). Voor het eerst is ook in Vlaanderen onderzoek gevoerd naar de recidive van geïnterneerden na behandeling in een *medium security* afdeling (de bijdrage van JEANDARME en collega's).

Onderzoek naar recidive is een essentieel element in de uitbouw van een beleid dat meer op wetenschappelijke inzichten is gebaseerd. Methodologisch hoogstaand onderzoek naar recidive kan helpen om de strafrechtsbedeling meer *evidence based* te maken. Daarbij hoeft het vizier van onderzoekers niet beperkt te blijven tot een meting van recidive. Ook de uitkomsten van een (strafrechtelijke) interventie of een (behandelings)maatregel op verschillende levensdomeinen dienen te worden gemonitord. Bepaalde persoonlijke kenmerken (zoals problematisch alcohol- en druggebruik, een pro-criminele houding en beperkte probleemoplossende vaardigheden) en – structurele – omgevingsfactoren (zoals het niet hebben van werk, schulden en dak- of thuisloosheid) hangen immers direct samen met een verhoogde kans op criminaliteit en op recidive. Factoren zoals werk en pro-sociale relaties zien we niet toevallig terugkomen als centrale factoren die het vaakst gelinkt worden met het stopproces met criminaliteit in de *desistance*-literatuur (LAUB & SAMPSON, 2003). Interventies dienen systematisch in te zetten op zowel deze persoonlijke kenmerken als op de structurele factoren, aangezien ‘slechts een gecombineerde aanpak van structurele factoren en (cognitieve) vaardigheden op deze gebieden de kans op recidive verkleint’ (FISCHER *et al.*, 2012: 16). Vooral het inzetten op structurele factoren krijgt nog te weinig aandacht vandaag, niet enkel in Vlaanderen en in Nederland, maar ook in andere landen (FARRALL *et al.*, 2010). Ten slotte biedt het inzetten op de levensdomeinen die voor de daders *zelf* van belang zijn, de mogelijkheid niet enkel te werken aan het beperken van risico's (op recidive), maar kunnen interventies zo ook gericht worden op beschermende factoren, op positieve doelstellingen en op een op sterktes gerichte benadering (FORTUNE *et al.*, 2012; COLMAN & VANDER LAENEN, 2012).

Tot daar het goede nieuws. Er is veel mogelijk. Maar het overheidsingrijpen botst ook op grenzen. Wanneer het hebben van een zinvol werk van invloed is bij recidive, dan is dat een interessante empirische vaststelling, maar dat betekent nog niet dat een beleidsmaker delinquenten zinvol werk moet of kan aanreiken als interventie. Een nog extremer voorbeeld: een zinvolle relatie (met een huwelijk of een samenlevingscontract) kan moeilijk als 'interventie' worden opgelegd. En niemand kan worden gedwongen om zijn houding te veranderen. Faciliteren kan, opleggen niet. Cru gesteld: 'meten' van recidive en van levensdomeinen zorgt voor meer 'weten', maar kan niet steeds leiden tot het 'verbeteren'.

3. RECIDIVEONDERZOEK IN BEELD

Dit themanummer bevat 7 bijdragen, een meer dan geslaagde oogst voor een thema dat totnogtoe in Vlaanderen en België op weinig aandacht mocht rekenen. Aangezien Nederlandse reflecties over recidiveonderzoek mee geleid hebben tot dit nummer, zijn ook Nederlandse collega's uitgenodigd, enerzijds om te reflecteren over de beleidskeuzes die in Nederland aangaande recidive zijn gemaakt, anderzijds om onderzoek voor te stellen dat in België voorlopig nog niet bestaat, maar potentieel interessante resultaten bevat. Er zitten geen bijdragen in van Franstalige collega's, enerzijds omdat er zeer weinig empirisch recidiveonderzoek in Franstalig België gebeurt, anderzijds omdat diegenen die wel recidive onderzoeken, daarover elders al uitvoerig gerapporteerd hebben (zie hoofdzakelijk het werk van psycholoog Thierry PHAM in dat verband, o.a. PHAM *et al.*, 2011).

In een eerste bijdrage komt de uitrol van het Nederlandse beleidsprogramma Terugdringen Recidive aan bod. FISCHER gaat in op de organisatie van gedragsinterventies voor volwassenen in Nederland, sinds een tiental jaren sterk gebaseerd op de *What Works* traditie. Meer bepaald bespreekt ze de erkenning van gedragsinterventies in de justitiële sfeer en de verschillende stappen die bij het mobiliseren van interventies moeten plaatsvinden. De Erkenningscommissie Gedragsinterventies hanteert een lijst met kwaliteitscriteria waaraan interventies dienen te voldoen om erkend te worden. FISCHER bekijkt ook resultaten van de huidige aanpak, ziet enkele positieve ontwikkelingen, waaronder de daling in recidive die deels gelinkt is aan de betere inzet van interventies, maar plaatst eveneens kanttekeningen bij de huidige situatie. Ze besluit dat België ook gebaat kan zijn bij een dergelijke benadering van justitiële interventies.

Een volgende bijdrage bevat nationale prevalentiecijfers over recidive in België. Op basis van een studie van het Centraal Strafregister is voor de personen die in 1995 een maatregel of veroordeling opgelegd kregen, nagegaan of ze gedurende bijna twee decennia (tot eind 2013) nog opnieuw een maatregel of veroordeling opgelegd hebben gekregen. ROBERT, MINE en MAES bespreken eerst de door hen gehanteerde definitie van recidive en merken op dat het Centraal Strafregister qua registraties problemen bevat. Vervolgens beschrijven ze de cohorte van 1995 en de recidive die voor deze cohorte kan worden vastgesteld. Ze zien dit onderzoek als een belangrijke stap in het opzetten van verder grootschalig recidiveonderzoek in België.

Met de toenemende Europeanisering en de mobiliteit van personen binnen de EU reist het probleem van criminaliteit mee overheen de grenzen. Ook op het vlak van bestraffing en strafuitvoering spelen ontwikkelingen ter zake. DE BONDT en VERMEULEN gaan in op de keuze die in de EU is genomen om niet over te gaan tot een Europees strafregister met een centrale indexfunctie, maar om in de uitwisseling van gegevens tussen lidstaten te voorzien. Ze identificeren meerdere gevolgen op het vlak van preventie, opsporing en repressie en plaatsen vraagtekens bij de gemaakte keuzes. Problemen zoals bij de zaak-FOURNIRET zijn door de gemaakte keuze niet uit te sluiten.

Daarna gaan DE KEULENAER, THOMAES, WITTOUCK en VANDER LAENEN in een artikel de resultaten op recidive na van de Gentse Drugbehandelingskamer. Dit evaluatieonderzoek vergelijkt de recidive van een groep personen met een DBK-traject met personen die de klassieke rechtspleging hebben ondergaan en een groep probanten. Omdat het onderzoek werd uitgevoerd kort na de opstart van de DBK, blijft de groep met een DBK-traject in het onderzoek qua aantal beperkt (n = 44). De auteurs belichten op genuanceerde manier de uitkomsten voor de groepen en concluderen met de nodige voorzichtigheid dat een traject voor de Drugbehandelingskamer leidt tot minder recidive in vergelijking met de controlegroepen.

Een tweede recent afgeronde evaluatiestudie heeft betrekking op de recidive van geïnterneerden die een behandeling in een *medium security* afdeling ondergaan hebben. JEANDARME, POULS, WITTOUCK, VANDER LAENEN, AMPE, VERELST, DEGRAUWE, OEI en BOGAERTS onderzoeken het delinquent gedrag van in totaal 192 geïnterneerden die in Zelzate, Bierbeek of Rekem een behandeling hebben ondergaan en onder de Commissie ter Bescherming van de Maatschappij in Gent stonden. Aan de hand van meerdere informatiebronnen brengt dit onderzoek in beeld hoeveel geïnterneerde personen na behandeling opnieuw feiten gepleegd hebben. Dit is de eerste studie in Vlaanderen waarbij voor geïnterneerden dergelijke specifieke cijfers beschikbaar zijn.

NUYTIENS, JASPERS en CHRISTIAENS presenteren de resultaten van onderzoek over een groep jongeren die in de periode 1999-2001 uit handen gegeven zijn en waarover tijdens vervolgstudies bijkomende gegevens zijn verzameld. Ze presenteren de strafrechtelijke en penitentiaire trajecten van deze cohorte (n = 204), waarvan sommigen ondertussen al ouder zijn dan 30 jaar. Eén van de belangrijke vragen die ze op basis van hun studie opwerpen, betreft of de beslissing tot uithandengeving correct anticipeerde op een ontluikende verdere criminele carrière of eerder het verder delinquent gedrag heeft omgebogen, hetzij in de richting van minder, hetzij in de richting van meer criminaliteit. In het verlengde van die vraag reflecteren ze over het doel en de verdere toekomst van de uithandengeving.

Als laatste bijdrage presenteren VAN DER GEEST, BLOKLAND en VERBRUGGEN resultaten over de invloed van het hebben van werk op de criminele carrière van een groep jongeren (n = 540) die begin jaren 90 in een Justitiële Jeugdinstelling verbleef en eind de jaren 90 uitstroomde. Deze Nederlandse bijdrage illustreert de meerwaarde van criminele carrièreonderzoek. De focus ligt op een analyse vanaf het ogenblik dat deze jongeren de leeftijd van 18 jaar hebben bereikt, gaande tot gemiddeld 32 jaar. Naast de invloed van werk op verder delinquent gedrag is eveneens gekeken of trouwen en ouderschap daarbij een rol spelen. Uit hun onderzoek blijkt onder andere dat werk hebben voor zowel vrouwen als mannen bijdraagt tot het verminderen van delinquentie.

Met dit themanummer hopen we lezers een ruim palet aan recent beschikbaar onderzoek over recidive voor te schotelen en daarmee ook recidive en recidiveonderzoek op de agenda van wetenschappers, beleidsmakers en praktijkwerkers te zetten.

REFERENTIES

- BLOKLAND, A.A.J. (2005). *Crime over the Life Span. Trajectories of Criminal Behavior in Dutch Offenders*. Leiden: NSCR.
- CAMMAERT, F. & PAUWELS, L. (2010). Naar een Kwantitatieve Evaluatie van Proefzorg? Een Verkennende Studie op basis van Recidivegraden en Overlevingsduuranalyse. *Panopticon*, 31(5), 99-102.
- COLMAN, C. & VANDER LAENEN, F. (2012). 'Recovery came first'. Desistance versus recovery in the criminal careers of drug-using offenders. *The Scientific World Journal*, 1-9.
- ELFFERS, H. (2003). Veelplegers of vaakplegers. *Tijdschrift voor criminologie*, 45(2), 119-126.

- FARRALL, S., BOTTOMS, A. & SHAPLAND, J. (2010). Social structures and desistance. *European Journal of Criminology*, 7(6), 546-570.
- FARRINGTON, D.P., GOTTFREDSON, D.C., SHERMAN, L.W. & WELSH, B.C. (2002). The Maryland scientific methods scale. In L.W. SHERMAN, D.P. FARRINGTON, B.C. WELSH & D.L. MACKENZIE (eds.), *Evidence-based crime prevention*. Londen: Routledge, 13-21.
- FISCHER, T., CAPTEIN, M. & ZWIRS, B. (2012). *Erkende gedragsinterventies volwassen justitiabelen, stand van zaken en mogelijkheden voor innovatie (samenvatting)*. Onderzoek en Beleidsreeks WODC, Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- FORTUNE, C.A., WARD, T. & WILLIS, G. (2012). The rehabilitation of offenders: Reducing risk and promoting better lives. *Psychiatry, Psychology and Law*, 19(5), 646-661.
- HORGAN, J. (2009). *Walking away from terrorism: accounts of disengagement from radical and extremist movements*. Londen: Routledge.
- LAUB, J.H. & SAMPSON, R.J. (2003). *Shared beginnings, divergent lives; delinquent boys to age 70*. Cambridge: Harvard University Press.
- MALTZ, M.D. (1984). *Recidivism*. Orlando, Florida: Academic Press, Inc.
- MARUNA, S. (2001). *Making Good: How Ex-Convicts Reform and Rebuild Their Lives*. Washington, D.C.: American Psychological Association.
- NOPPE, J., HEMMERECHTS, K., PAUWELS, L., VERHAGE, A. & EASTON, M. (2011). *De oude fout in beeld? Naar een lokale recidivemonitor voor de stad Antwerpen*. Antwerpen-Apeldoorn: Maklu.
- PAUWELS, L. & HEMMERECHTS, K. (2012). Recidivemetingen: een beschrijving en evaluatie van kengetallen. In L. PAUWELS, S. DE KEULENAER, S. DELTENRE *et al.* (eds.), *Criminografische Ontwikkelingen: Van (Victim)-Survey tot Penitentiaire Statistiek*, deel II (Reeks Panopticon Libri, Nr. 5). Antwerpen-Apeldoorn: Maklu, 93-113.
- PHAM, H.T., DUCRO, C., PIHET, B. & MARTIN, M. (2011). Evaluation des taux de récidive des Auteurs d'Infractions à Caractère Sexuel (AICS) suivis au sein d'équipes de santé spécialisées en Région Wallonne. *Revue de Psychiatrie et Médecine Corporelle*, 53(4-5), 167-178.
- SAMPSON, R.J. & LAUB, J.H. (1993). *Crime in the Making: Pathways and Turning Points Through Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- WARTNA, B.S.J. (1999). Recidiveonderzoek in Nederland. *Tijdschrift voor Criminologie*, 41(1), 40-56.
- WARTNA, B.S.J. (2009). *In de oude fout. Over het meten van recidive en het vaststellen van het succes van strafrechtelijke interventies*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- WARTNA, B.S.J., ALBERDA, D.L. & VERWEIJ, S. (2013). *Wat werkt in Nederland en wat niet? Een meta-analyse van Nederlands recidiveonderzoek naar de effecten van strafrechtelijke interventies*. Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- WARTNA, B.S.J. & NIJSSEN, L.T.J. (2006). *National studies on recidivism. An inventory of large-scale recidivism research in 33 European countries*. Den Haag: WODC studies on recidivism. Fact sheet 2006-11.